

Moraliteit, beleid en weerbaarheid. Een verkenningsmissie

Theo Brinkel

Oratie ter gelegenheid van de benoeming tot bijzonder hoogleraar
met als leeropdracht Militair-maatschappelijke studies.
Gehouden op 15 januari 2017 in Leiden.

Je hebt een landkaart op de kop getikt,
van twee bij twee. Heel Frankrijk, wit. Met alle
dorpen en vlekken. Goebbels blijft nog brallen,
Wij kleuren stukken rood, flink aangedikt,

Maar dat mag nu; onze trompetten schallen
bij ieder centimetertje dat wrikt
aan het bewind. O zeker, God beschikt,
maar deze avond is St. Lo gevallen.

Nooit meer en nooit meer, vader, ben je later
zo dicht bij mij. Samen, haast hand in hand
zijn we bezig met leven. Nooit meer staat er

een vlag zo vrolijk tussen ons geplant.
God, bid ik zachtjes, spaar ons voor de kater
als straks ons landingsschip op vrede strandt.

Mijnheer de Rector Magnificus, geachte leden van het bestuur van de Koninklijke Vereniging van Marineofficieren, dames en heren, onder het pseudoniem Michel van der Plas schreef mijn vader dit sonnet, getiteld "Landkaart", als herinnering aan de kaart die tijdens de bezettingsjaren op de zolder in het huis van mijn grootvader aan de Weimarstraat in Den Haag hing.¹ Daar werden na de Invasie van 6 juni 1944 de veroveringen van de geallieerden aan het westelijk front zorgvuldig bijgehouden. Het gedicht gaat over de verhouding van mijn vader met zijn vader en over de manier waarop het gezin Brinkel destijds de bezettingsjaren vol wist te houden. Samen waren ze bezig met leven in een tijd van oorlog en geweld. Met weerbaar blijven. Dat laatste is waar ik het vanmiddag met u over wil hebben.

Ik sta aan het officiële begin van de invulling van de leerstoel Militair-maatschappelijke studies en beschouw deze oratie dan ook als een gelegenheid met u te delen wat mijn plannen zijn. Militair-maatschappelijke studies kunnen worden verricht binnen de kaders van de Sociale Wetenschappen, waaronder Internationale Veiligheidsstudies, de Geschiedwetenschap en de Rechtswetenschap. De leerstoel vraagt van mij een

¹ Michel van der Plas, "Landkaart", in: *Vaderland* (Baarn: Anthos 1991) 48.

multidisciplinaire habitus. Maar wees niet bang: Ik zal proberen het niet politiek-wetenschappelijk geschoolde publiek zo lang mogelijk bij de les te houden.

Ik heb mijn oratie als volgt ingedeeld. Eerst behandel ik met u het begrip weerbaarheid als theoretisch concept. Ik wil met u gaan kijken hoe het relevant gemaakt kan worden in het debat over internationale en binnenlandse veiligheid. Daarbij moet ik ook wijzen op onze kwetsbaarheid en op de dreigingen die op die kwetsbaarheid van invloed zijn. Vervolgens wil ik enige aandacht besteden aan de manier waarop weerbaarheid in het veiligheidsbeleid wordt toegepast. Ik heb mijn oratie "een verkenningsmissie" genoemd. De voorzichtige conclusies die ik ten slotte trek gelieve u vooral te zien als agenda voor verdere studie.²

Dat ik begin met een theoretisch kader is in de sociale en politieke wetenschappen gebruikelijk. Ik leg daarmee uit hoe we naar de veiligheidspolitieke werkelijkheid kunnen kijken en wat we dan leren. U moet maar denken aan een goede Britse of Zweedse detectiveserie. Daarin formuleert het rechteam voorzichtig een theorie en doet het vervolgens op basis daarvan zijn feitenonderzoek. Dat levert een beeld op wie het gedaan zou kunnen hebben, hoe het gedaan is, waarom en waar. Op grond daarvan worden conclusies getrokken en wordt de verdachte aangewezen. Kiest het team een andere theorie, dan leert het weer heel andere dingen. De theorie beïnvloedt de vraag wat je wil onderzoeken, maar ook hoe je dat onderzoek gaat doen. De werkelijkheid vormt zich zo te zeggen naar de blik waarmee je naar de werkelijkheid kijkt. Maakt u zich niet ongerust, ik ga vanmiddag geen verdachte aanwijzen.

Weerbaarheid als conceptueel kader

Laten we dus beginnen te kijken naar de theorie, het conceptuele kader aan de hand waarvan onze werkelijkheid zich zal vormen.

Het gebruik van het concept weerbaarheid – of in het Engels: resilience – in de internationale veiligheidsstudies is van relatief recente datum. Veel langer werken technische, psychologische en ecologische wetenschappen met de term. U kunt zich voorstellen dat in de techniek en meer in het bijzonder de materiaalkunde is nagedacht over bijvoorbeeld het vermogen van een metaal om krachten die tijdelijk erop inwerken op te vangen en terug te veren. In de ontwikkelingspsychologie is veel aandacht besteed aan de vraag hoe kinderen beter in staat zijn trauma's te verwerken, te herstellen en er op termijn versterkt uit te komen.

In de biologie werd bij weerbaarheid niet alleen gedacht in termen van het overleven van enkele soorten, zoals de beroemde ginkgo biloba hier in de Hortus, maar ook van het ecosysteem waarin planeten en dieren zich ontwikkeld hebben. Sinds de kredietcrisis van 2008 weten we ook weer hoe belangrijk de weerbaarheid van financiële systemen is voor onze economie, onze banen en indirect voor de hoogte van de defensiebegroting – om maar eens een dwarsstraat te noemen.

² Eerder schreef ik over resilience in het kader van niet-kinetische oorlogvoering, in: Theo Brinkel, The Resilient Mind-Set and Deterrence.

Ik wijs u wat betreft de toepassing van de term resilience ook op ontwikkelings samenwerking en het moderne streven om niet meer te denken in termen van hulp, maar van het weerbaar maken van lokale gemeenschappen zodat deze zelf verantwoordelijk zijn voor hun eigen ontwikkeling. Daarmee is het concept weerbaarheid doorgedrongen tot de sociale wetenschappen. Meer concreet in bijvoorbeeld rampenstudies, waarin wordt onderzocht hoe een sociaal systeem zich kan voorbereiden op een ramp – zoals een aardbeving of een aanslag – hoe zij een ramp kan verwerken en hoe zij versterkt uit een ramp kan komen.³ U herinnert zich waarschijnlijk ook de beelden van de voormalige Amerikaanse president George W. Bush in zijn zogeheten *Bullhorn speech*. Daarin staat hij kort na Nine Eleven op de puinhopen van het World Trade Center samen met een brandweerman een overdosis martialiteit uit te stralen. De boodschap: wij zijn zo weerbaar, jullie krijgen ons er nooit onder.⁴

Via die weg is het begrip weerbaarheid ook de sfeer van de militair-maatschappelijke studies binnengetrokken. Ik concentreer mij in deze oratie op dat vakgebied.

De psychologe Judith Rodin heeft een bruikbare algemene definitie gegeven van weerbaarheid. Volgens haar is weerbaarheid het vermogen van een eenheid – een individu, een gemeenschap, een organisatie of een natuurlijk systeem – om zich voor te bereiden op ontsporingen, om te herstellen van schokken en spanningen en om zich aan te passen aan, en te groeien voorbij een schokkende ervaring.⁵ Het is goed om op dit moment duidelijk te maken dat ik verder niet ga praten over de weerbaarheid van individuele personen. Ik heb het over de weerbaarheid van sociale systemen: individuen, groepen en instellingen die tezamen een geheel vormen.

In de literatuur worden grofweg drie soorten weerbaarheid onderscheiden.⁶ In het Engels zijn dat: engineering resilience, adaptive resilience en transformative resilience. Ik loop ze met u door.

Ten eerste: engineering resilience. Deze vorm van weerbaarheid verwijst naar het vermogen van een materiaal om na een schok terug te keren naar de oorspronkelijke toestand.⁷ Je kunt het ook zien als het vermogen van een gemeenschap om zich te herstellen na een ramp. David Bourbeau werkt het uit als “resilience as maintenance”. Dan wordt een schok zo geïnterpreteerd dat middelen en inspanningen kunnen worden gebruikt om de status quo in stand te houden of te herstellen.⁸ Deze vorm van resilience wordt veel gebruikt in het debat over terrorisme, cybersecurity of de beveiliging van infrastructuur.

Ten tweede: adaptive resilience. Daarbij gaat het om het vermogen van een systeem om zich aan te passen aan een dreigende omgeving dan wel zich voor te bereiden op onbekende toekomstige dreigingen. Deze vorm van weerbaarheid maakt verandering mogelijk, terwijl de kernfunctie van een sociaal systeem, zoals voedselvoorziening,

³ Frerks, Help or Hindrance? 490.

⁴ Georg W. Bush 9/11 Bullhorn Speech, <https://www.youtube.com/watch?v=x70CgMPX2mE>. Laatst geraadpleegd 4 januari 2018.

⁵ Rodin, The Resilience Dividend, 3.

⁶ Bijvoorbeeld: Rodin, OpCit.

⁷ Keck and Sakdapolrak, What is Social Resilience, 6 – 7; Rodin, The Resilience Dividend, 50; zie ook: Fjølner, The Nation -State, National Security and Resilience, 12.

⁸ Bourbeau, Resiliencism and Security Studies, 177 – 178.

water, huisvesting, gezondheidszorg in stand blijft.⁹ Om deze vorm van weerbaarheid uit te leggen neem ik u mee naar de negentiende eeuw, naar de ramp met Zijner Majesteits Adder. In de zomer van 1882 voer deze zogeheten rammonitor van IJmuiden op weg naar Hellevoetsluis. Een monitor was een type oorlogsschip met een extreem laag vrijboord, en daardoor nauwelijks zeewaardig. Het schip verging op klaarlichte dag pal voor de kust van Scheveningen. Niemand greep in. Alle 65 bemanningsleden kwamen om. Dat heeft geleid tot de oprichting van een kustwachtorganisatie, maar ook tot oprichting van de KVMO, de vereniging die opkomt voor de belangen van marineofficieren. Het is dit eerbiedwaardig gezelschap dat mijn leerstoel in het leven heeft geroepen.

De derde invulling van het begrip weerbaarheid wordt in de literatuur transformatieve resilience genoemd. Deze verwijst naar een sociaal systeem dat het vermogen heeft zichzelf om te vormen en de omgeving te veranderen wanneer bestaande structuren onhoudbaar zijn geworden. Daarmee wordt, in de woorden van Martin-Breen en Anderies, het landschap van stabiliteit veranderd.¹⁰ Bourbeau spreekt van resilience as renewal.¹¹ Een mooi voorbeeld hiervan vind ik het ontstaan van het proces van Europese integratie, dat heeft geleid tot organisaties als de Raad van Europa en de Europese Unie. In plaats van de in Europa gebruikelijke bestraffing en wraakneming op de verliezer van de oorlog kozen de West-Duitse, Franse en Italiaanse regeringsleiders – respectievelijk Konrad Adenauer, Robert Schuman en Alcide de Gasperi - voor het poolen van soevereiniteit. Daarmee wilden zij het onmogelijk te maken dat de deelnemende landen ooit nog onderling oorlog zouden voeren.¹²

Wat ik zo ga doen is met dat onderscheid tussen drie vormen van weerbaarheid kijken naar het politieke verloop. Ik wil moraliteit, beleid en weerbaarheid bij elkaar brengen.

Kritieken

Maar voor ik daaraan toekom, noem ik eerst kort twee punten van kritiek op het gebruik van resilience als wetenschappelijk concept. Het eerste richt zich op de vaagheid van de term; zo vaag dat het niet meer onderscheidend is.¹³ Het zou een “buzz word” zijn, een paraplubegrip waar wel heel veel onder te vatten valt.¹⁴ Ik heb getracht deze kritiek te ondervangen door de term uiteen te rafelen en aan te geven hoe ik daarna de term wil gaan toepassen.

⁹ Keck and Sakdapolrak, What is Social Resilience, 7; Martin-Breen and Anderies, Background Paper Resilience: A Literature Review, 6 – 7. Ook: Giegerich, Hybrid Warfare and the Changing Character of Conflict, 69.

¹⁰ Martin-Breen en Anderies, Background Paper Resilience: A Literature Review, 38.

¹¹ Bourbeau, Resilience and International Politics, 384 - 385.

¹² In 1951 zei De Gasperi ten overstaan van de Raad van Europa " ... Contro questa funesta eredità di guerre civili, perché tutti vanno considerate le guerre europee dal punto di vista della storia universale, contro l'alternarsi di aggressioni e di rivincite, di avidità e di ricchezza e di spazio che dobbiamo lottare!". Zie bijvoorbeeld: <http://www.fondazione degaspero.org/portfolio/il-sogno-europeo-de-gaspero-adenauer-schuman-padri-delleuropa-unita/>. Laatst geraadpleegd 4 januari 2018.

¹³ Fjølset, The Nation -State, National Security and Resilience in the Age of Globalisation, 119.

¹⁴ Heath-Kelly, Resilience and Disaster Sites; The disastrous temporality of the ‘recovery-to-come’, 307.

De tweede kritiek luidt dat de toepassing van resilience neoliberaal is. Dat wil zeggen zij zou passen in een opvatting die in de jaren tachtig van de vorige eeuw in zwang kwam en die pleit voor terugdringing van de overheid en het leggen van een grotere verantwoordelijkheid bij de burgers. In zijn meest extreme vorm zou het nu gaan om het onvermogen van de staat om de veiligheid van de burgers te garanderen en zouden burgers nu zelf verantwoordelijk gesteld worden voor hun eigen veiligheid.¹⁵ Evans en Reid noemen het resilience debat daarom zelfs reactionair.¹⁶ Mij lijkt dat vanuit wetenschappelijk oogpunt niet zo'n relevante kwalificatie. Ik hoop te laten zien dat het wel degelijk mogelijk is teksten kritisch te bekijken aan de hand van het concept weerbaarheid.

Kwetsbaarheid

Het gebruik van weerbaarheid als conceptueel kader maakt het mogelijk om ook een beeld te krijgen van wat kwetsbaarheid is - het tegenovergestelde van weerbaarheid. Onder dat kopje wil ik enkele kwetsbaarheden laten zien, zoals het veranderd karakter van oorlogvoering, de zwaktes van de westerse samenlevingen en de verdeeldheid van internationale instellingen die ons sterker hadden moeten maken tegenover dictatuur en oorlog. Daarbij zal ik het dus niet hebben over de kwetsbaarheid van de fysieke infrastructuur, waterwerken, militaire installaties, computersystemen of logistieke problemen. Nee, ik haak hier in op hetgeen vermeld werd in de Clingendael Monitor 2015 over de kwetsbaarheid van open, democratische en pluriforme samenlevingen voor terugkerende jihadisten, ondermijnende propaganda, economische druk en cyberaanvallen.¹⁷

De eerste trend die ik wil noemen is wat Rupert Smith genoemd heeft "Oorlog onder de mensen". Dik een jaar geleden is dat nog eens is uitgewerkt door Martijn Kitzen in zijn proefschrift "The Course of Co-option". Het betekent dat oorlogen zich niet meer afspelen tussen georganiseerde legers die in uniformen herkenbaar een staat vertegenwoordigen, met een herkenbaar begin (bijvoorbeeld de moord op troonopvolger Franz Ferdinand) en einde (een treinwagon in Compiègne), en die op een duidelijk aanwijsbaar slagveld of zeegebied plaatsvinden.¹⁸ Oorlogen worden gevoerd van samenleving tot samenleving en niet alleen met fysiek geweld. Het is zo langzamerhand wel bekend. Conflicten ver weg worden ook hier uitgevochten. De oorlog in Oekraïne treft ons door het neerhalen van vlucht MH 17 in de zomer van 2014. De burgeroorlog in Syrië raakt ons door de mensen die bij ons een veilig heenkomen zoeken of door de jihadisten die bij ons aanslagen voorbereiden.

Een vorm van oorlog onder de mensen is hybride oorlogvoering. De definitie van hybride oorlogvoering die ik hier aanhoud, luidt "... een combinatie en vermenging van verschillende conflictmethoden, regulier en irregulier, waarin het fysieke en psychologische slagveld wordt gedomineerd door informatie en controle van de media, waarbij tegelijk alle mogelijke middelen worden ingezet om de eigen bedoelingen te

¹⁵ Chandler, Resilience and human security: The post-interventionist paradigm, 216.

¹⁶ Evans en Reid, Dangerously Exposed: The life and death of the resilient subject, 332. Of: Coaffee en Fussey, The Politics of Security-Driven Resilience, 294.

¹⁷ Clingendael Monitor, 8.

¹⁸ Smith, The Utility of Force, 271. Ook: Kitzen, The Course of Co-option, 17.

verbergen”.¹⁹ Een prominent voorbeeld van deze wijze van oorlogvoering biedt Vladimir Poetin. Hij streeft ernaar de Russische invloed uit te breiden op een wijze die het westerse stelsel van bondgenootschappen en de internationale rechtsorde kan ondermijnen.²⁰

Sterk is dat merkbaar aan de Oostelijke grens van het NAVO-verdragsgebied, zowel op land als op zee. Op het land, aan de grenzen van de Baltische staten en Polen. Bij hybride oorlogvoering gelieve u te denken aan nepnieuws, het opstoken van bevolkingsgroepen en het aanwakkeren van verdeeldheid en onrust.²¹ En op zee aan Russische activiteiten die lijken te zijn op verstoring van communicatiekabels op de zeebodem, het leggen van mijnen of het belemmeren van de toegang tot havens voor versterkingen. Vissersvaartuigen verrichten spionageactiviteiten of hebben geleidewapens aan boord.²² Al dat soort activiteiten bij elkaar – zonder dat er nu per se fysiek oorlog is gevoerd – heeft als kennelijk doel de politieke wil en de geloofwaardigheid van de westerse verdediging op de proef te stellen.²³

Als onze samenleving erbij betrokken is, als haar ontwrichting het doel van hybride oorlogvoering is, dan dringt de vraag zich op hoe sterk zij is. Is onze samenleving weerbaar? Hoe staat het met haar moreel? Om daar een beeld bij te krijgen grijp ik allereerst terug op het inmiddels klassieke sociologische onderzoek van Robert Putnam, dat zijn weerslag heeft gekregen in het boek *Bowling Alone*. Daarin beschrijft hij hoe de Amerikaanse samenleving in de afgelopen veertig jaar is geïndividualiseerd en hoe de maatschappelijke samenhang is verzwakt. Wanneer sociaal kapitaal aan kwaliteit verliest, zegt hij, zullen we meer geneigd zijn tot free-rider gedrag en tot het negeren van onze burgerplichten die het goed functioneren van de democratie mogelijk maken.²⁴

Deze trend is onlangs voor Nederland bevestigd door de Adviesraad Internationale Vraagstukken, die in zijn rapport *De wil van het volk? Erosie van de democratische rechtsstaat in Europa* eveneens de individualisering en de ontrafeling van traditionele netwerken noemt. Het gezag van overheid, politiek, kerk, familie en tradities, zo schrijft de Adviesraad, is afgenomen.²⁵ De historicus Henri Beunders schrijft dat er in westerse samenlevingen geen gemeenschappelijke waarden meer zijn; postmodern denken heeft alles gerelativeerd en de waarheid was alleen maar een constructie van de machthebbers.²⁶ Dat relativisme ondermijnt de democratie, omdat ook de politieke waarden waar het democratisch systeem op gegrondvest is, ter discussie worden gesteld.²⁷

In dat verband is het verklaarbaar dat er – als het gaat om democratie en mensenrechten – tegenwoordig gesproken wordt van “westerse” waarden. Het ideaal van de universaliteit van de mensenrechten schijnt te zijn opgegeven. Niet alleen de wil,

¹⁹ Lasonjarias and Larsen, Introduction: A New Way of Warfare, 3.

²⁰ Brownstein, Putin and the Populists.

²¹ Fjølner, The Nation -State, National Security and Resilience, 117.

²² Schaub, Murphy en Hoffman, Hybrid Maritime Warfare, 34.

²³ Osinga, Hybrid Warfare en de uitdaging van de nieuwe geopolitieke realiteit, 18.

²⁴ Putnam, Bowling Alone, 347.

²⁵ De wil van het volk? Erosie van de democratische rechtsstaat in Europa, 27, 34.

²⁶ Beunders, Het beste wapen? Schrijf het betere verhaal, 12.

²⁷ Fukuyama, The Great Disruption, 281 - 282.

maar ook het vermogen van het Westen om daarvoor op te komen ebt langzaam weg.²⁸ In 1948 is in het verband van de Verenigde Naties de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens vastgesteld. Het woord “universeel” is niet willekeurig gekozen. De waarden van mensenrechten, democratie en rechtsstaat zijn namelijk universeel; voor iedereen. Ik ken geen Chinese dissident die zegt dat het helemaal niet erg is dat hij/zij gemarteld wordt, omdat dat in de Chinese politieke cultuur nu eenmaal gangbaar is. Dat we hier met iets universeels te maken hebben, blijkt uit de demonstraties van het Tiananmenplein in Peking, het Tahrirplein in Cairo, het Maidanplein in Kyyiv, of de afgelopen dagen nog in Iran. En als we er zelf niet meer in geloven, kunnen we dan nog wel de morele kracht opbrengen om de lasten van onze eigen verdediging te dragen? In 1989 viel het communisme, het meest onderdrukkende systeem dat de naoorlogse geschiedenis gekend heeft. Maar hoe totaal de controle over de burgers ook was, het is uiteindelijk bezwaken. Iedere bijdrage in de buitenlandse politiek van Nederland aan het beëindigen van dictatuur en onderdrukking – hoe klein ook – is de moeite waard.

Oh jee, ik ben alvast bezig met mijn conclusies. Ik moet terug naar het betoog.

In Nederland zelf zijn de tendensen die hierboven genoemd zijn, het ter discussie stellen van universele waarden, te merken aan de fragmentatie in de politiek. Wat vroeger marginale splinters waren aan de linker- en rechterflanken van het politieke spectrum, zoals de PVV, het Forum voor Democratie of de SP, wordt ons nu voorgehouden als invloedrijke partijen. Er is al veel geschreven over de opkomst van het populisme.²⁹ Van die opkomst zijn verschillende oorzaken aangewezen: de ondermijning van de bestaanszekerheid door het al langer gaande proces van globalisering en zeker door de kredietcrisis van 2008, de immigratiecrisis, de marginale verschillen tussen de mainstream politieke partijen en, zoals hierboven genoemd, de afgenomen bindingskracht van gemeenschappelijke waarden.

Wat betekent dat alles voor de weerbaarheid van de westerse samenlevingen en onze gezamenlijke instituties? Het Verenigd Koninkrijk gaat de Europese Unie verlaten. Eerloos, als je naar de onderhandelingen kijkt, maar toch. Dat verzwakt de EU.³⁰ In de Verenigde Staten is Donald Trump tot president gekozen op een programma van “America First”. Maar ook het afwijzen van de Europese Grondwet in het referendum in 2005, de eenzijdigheid waarmee de Nederlandse missie in Uruzgan in 2010 beëindigd werd, de uitslag van het referendum over het EU-handelsverdrag met Oekraïne in 2016: dat zijn, mijnheer de Rector Magnificus, dames en heren, misschien wel geen aantoonbare bewijzen, maar dan toch zeker tekenen dat de politieke stromingen die vinden dat Nederland zijn veiligheid moet zoeken in het afsluiten van de grenzen voor de buitenwereld, aan kracht hebben gewonnen. Respect voor de rechtsstaat, een internationale oriëntatie en multilateralisme, solidariteit met bondgenoten, Europese integratie: het is allemaal ter discussie komen te staan.

Rusland profiteert daarvan. Rusland heeft de twijfel in het Westen niet uitgevonden, maar heeft wel belang bij het steunen van partijen die de samenhang binnen de NAVO en de EU doen verzwakken en een alternatief discours houden dan dat van de liberale

²⁸ Niblett, *Liberalism in Retreat*, 18.

²⁹ Zie bijvoorbeeld: Putters, *Land tussen hoop en vrees*.

³⁰ Biscop, *Analysing the EU Global Strategy on foreign and security policy*, 34.

democratie.³¹ Rechtstreekse financiële steun van Poetin aan populistische partijen is nog niet bewezen, maar het minste dat gezegd kan worden is dat zij passen in Poetins internationale ambities.³² Namelijk verdeeldheid in het Westen, onduidelijkheid over wat er nog precies het verdedigen waard is en daarmee het doel van hybride oorlogvoering – de politieke wil en de geloofwaardigheid op de proef te stellen – dichterbij brengen.

Afschrikking door weerbaarheid

In het voorafgaande ben ik eerst ingegaan op het theoretisch concept weerbaarheid en op de kwetsbaarheid van het Westen in het licht van de bedreigingen van die weerbaarheid. Dan kom ik nu bij mijn volgende punt: Wat wordt daar in beleid tegenover gesteld? Het klassieke antwoord op dreigingen van buiten heet afschrikking. Laten we de definitie van de NAVO maar nemen. In de definitie van de NAVO is afschrikking het vermogen om een tegenstander ervan te weerhouden tegen ons een vijandige actie te ondernemen.³³ Dat kan op twee manieren:

1. Door *deterrence by punishment*. Dat wil zeggen de dreiging met en het vermogen tot het terugslaan na een aanval.
2. Door *deterrence by denial*. Daarmee wordt het vermogen bedoeld om de ambities van de tegenstander waar wij nadeel van zouden ondervinden, te blokkeren.

In beide manieren komt het woord “vermogen” voor. Dat houdt in (1) de middelen en (2) de aantoonbare bereidheid die middelen in te zetten. Dat moet weer blijken uit feiten – militaire aanwezigheid, de capaciteiten om militairen effectief in te zetten – en uit moreel, zodat er geen misverstand is over de bereidheid elkaar te verdedigen.³⁴ Kernwoord van dat laatste is: geloofwaardigheid. Weerbaarheid speelt zich af in die beide categorieën: de middelen en de bereidheid om die middelen in te zetten. Vandaar dat ik het vanmiddag wil hebben over moraliteit, beleid en weerbaarheid. We kunnen met de instrumenten van mijn vakgebied niet kijken in de ziel van mensen. Wel kunnen we tekenen van weerbaarheid proberen terug te vinden in houdingen, speeches, beleidsintenties, verklaringen en beelden. Weerbaarheid gaat vaak over technische oplossingen en beschermende maatregelen, maar ook het publiek debat over gemeenschappelijke waarden en doelen wordt door veel auteurs gezien als een bijdrage aan versterking van sociaal kapitaal en moreel in de samenleving.³⁵ Als het doel de moeite waard is, zijn mensen bereid daarvoor de nodige offers te brengen.³⁶ Weerbaarheid is een houding die voortkomt uit zelfverzekerde betrokkenheid en helderheid over de zin en de doelen van het samenleven.

³¹ Oliker, Putinism, Populism and the Defence of Liberal Democracy, 19/20.

³² Bidder, Populisten Netzwerk in Europa. Zie ook: Bidder en Witrock, Putin und die Populisten. Of: Amann en Lokshin, German Populists Forge Ties with Russia.

³³ <http://www.nato.int/docu/review/2015/also-in-2015/deterrence-russia-military/EN/index.htm>.
Laatst geraadpleegd 19 december 2016.

³⁴ Daalder, Responding to Russia's Resurgence, 38.

³⁵ Rodin, The Resilience Dividend, 63.

³⁶ Durodié, Limitations, 17 - 19. Ook: Bill Durodié, Cultural influences on resilience and security .

Weerbaarheid in beleid

Gezien de nieuwe dreigingen en de ontwikkelingen in de samenleving is het concept weerbaarheid doorgedrongen tot het nationale en internationale veiligheidsbeleid.³⁷ Hoe kan de afschrikking tegenover hybride dreigingen worden versterkt? Hoe kunnen Europese samenlevingen hun morele kracht vinden om de mensen weer een gemeenschappelijk doel te geven? Een doel, dat zo sterk is dat alternatieven die voortkomen uit hybride oorlogvoering of jihadistische propaganda niet aantrekkelijk zijn? Hoe kan het concept weerbaarheid daarin nuttig zijn?³⁸ Om dat te ontdekken heb ik een aantal documenten nageplozen op de vraag op welke wijze het concept weerbaarheid of resilience daarin aan de orde komt. Ik heb vooral gekeken naar de vraag in hoeverre daarbij sprake is van resilience as maintenance of van resilience as renewal.

Ik heb naar de volgende documenten gekeken: de slotverklaring van de NAVO Top van staatshoofden en regeringsleiders die in de zomer van 2016 in Warschau is gehouden, de *Global Strategy* van de Europese Unie van 2016, de *National Security Strategy* van de Verenigde Staten die eind vorig jaar is uitgekomen, en het regeerakkoord van het kabinet Rutte III. Deze stukken geven een actueel beeld van het denken over weerbaarheid door relevante actoren.

Ten eerste de slotverklaring van de NAVO Top van Warschau. In die verklaring wordt resilience vooral uitgelegd als paraatheid, het garanderen van de continuïteit van essentiële diensten en de veiligheid van de militaire en civiele infrastructuur. Het is een vorm van afschrikking waarbij wordt gepoogd de tegenstander van een aanval af te houden door de indruk te wekken dat zijn dreiging geen effect heeft. Dat wil de NAVO doen door op de eerste plaats te blijven onderstrepen dat de aanval op één van de lidstaten wordt beschouwd als een aanval op alle. Ten tweede gebeurt dat door recente maatregelen zoals de oprichtingen stationering van de zogeheten *Very High Readiness Joint Task Force* in landen die de dreiging het sterkst ondervinden: de Baltische staten en Polen. Afgezien van de fysieke aanwezigheid van strijdkrachten in de buurt van de Oostgrens gaat het ook om het zichtbaar maken van de solidariteit tussen de lidstaten. Wie een van die landen aanvalt, valt de andere lidstaten letterlijk aan, omdat de *Very High Readiness Task Force* multinational is samengesteld. Dan wordt in het slotdocument gesproken over de noodzaak van resilience van cybernetwerken en diversificatie van de energieaanvoer. Ten slotte wordt melding gemaakt van strategische communicatie, waarmee de NAVO-lidstaten een overtuigend verhaal willen hebben.³⁹

De Europese Unie gaat in haar recente *Global Strategy; Shared Vision Common Action* uitgebreid in op het morele element van resilience. Zij noemt het belang van de weerbaarheid van de democratie, de internationale rechtsorde en de waarden waar de EU op gebaseerd is en zegt dat de naleving van die waarden bijdraagt aan geloofwaardigheid en invloed in de wereld. Uitgangspunt voor de *Global Strategy* is dat wij “leven in een tijd van een diepgaande crisis binnen en voorbij de Europese Unie.” Waarden staan centraal in het versterken van de weerbaarheid, aldus de *Global Strategy*,

³⁷ Giegerich, *Hybrid Warfare and the Changing Character of Conflict*.

³⁸ Major en Melling, *A Hybrid Security Policy for Europe*.

³⁹ *Warsaw Summit Communiqué*; Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Warsaw 8-9 July 2016.

want: “To engage responsibly with the world, credibility is vital. The EU’s credibility hinges on our unity, on our many achievements, our enduring power of attraction, the effectiveness and consistency of our policies, and adherence to our values.” Die waarden zijn: respect voor en de verdediging van de rechten van de mens, individuele vrijheden en de rechtsstaat. Het naleven van die waarden in de binnenlandse en in de buitenlandse politiek is cruciaal, aldus de EU, en is de sterkste antistof die we hebben tegen gewelddadig extremisme.⁴⁰

Ook de EU heeft inmiddels concrete maatregelen genomen. Bijvoorbeeld het *Comprehensive Joint Framework*, dat 22 handelingsperspectieven neerzet langs het hele spectrum van bevoegdheden van de EU. Ze zijn geconcentreerd rond vier hoofdthema’s: het bevorderen van het bewustzijn, het opbouwen van resilience, preventie en het geven van een antwoord op een crisis. Het antwoord op hybride dreigingen krijgt daarmee steun op politiek niveau. Sterke nadruk wordt gelegd op samenwerking met de NAVO.⁴¹

Dan kom ik op de derde plaats bij de nieuwe Amerikaanse *National Security Strategy*. Het motto daarvan is – geheel in lijn der politieke verwachtingen – “America First”.⁴² De visie die aan de strategie ten grondslag ligt is dat vrede, veiligheid en welvaart afhankelijk zijn van sterke, soevereine naties die hun burgers in eigen land respecteren en internationaal samenwerken om vrede te bevorderen. En zij is gebaseerd op de realisering dat Amerikaanse principes duurzaam goed zijn voor de wereld. De invloed van Amerika in de wereld is een positieve kracht die kan bijdragen aan de voorwaarden voor vrede en welvaart en voor de ontwikkeling van succesvolle samenlevingen. Over de hele wereld bewonderen naties en individuen datgene waar Amerika voor staat, aldus de Amerikaanse nationale veiligheidsstrategie.

Het woord weerbaarheid – resilience – komt op verschillende plaatsen voor in de Amerikaanse veiligheidsstrategie in de zin van een cultuur van paraatheid en weerbaarheid van overheidsinstellingen, kritische infrastructuur en economische en politieke systemen. De regering Trump wil burgers en gemeenschappen voorbereiden op rampen en dreigingen en hen zo beter weerbaar maken. Weerbaarheid wordt ook betrokken op de democratie: Een democratie kan maar zo weerbaar zijn als haar burgers. Opgemerkt wordt dat actoren als Rusland de media gebruiken met als doel de legitimiteit van democratie te ondermijnen. Media, politieke besluitvormingsprocessen, financiële netwerken en persoonlijke data zijn doelwitten van tegenstanders. Burgers en private sectoren moeten samenwerken om onze way of life te beschermen, aldus de *National Security Strategy*.⁴³ Geen universele waarden dus, maar “our God-given rights and liberties”, “our national heritage”.⁴⁴

In het Nederlandse beleid kwam weerbaarheid impliciet voor in de Beleidsbrief Internationale Veiligheid (2014)⁴⁵ en meer expliciet in de Nationale Contraterrorisme Strategie (2016 – 2020).⁴⁶ Maar nu er een nieuw kabinet is, zullen deze nota’s wel

⁴⁰ Shared Vision, Common Action.

⁴¹ Maas, Hybrid threat and CSDP, 126.

⁴² National Security Strategy of the United States of America.

⁴³ National Security Strategy, 7, 13, 14.

⁴⁴ National Security Strategy, 1.

⁴⁵ Beleidsbrief Internationale Veiligheid, 5.

⁴⁶ Nationale Contraterrorismestrategie 2016 – 2020, 13 - 14.

veranderd worden. Vandaar dat ik naar het regeerakkoord “Vertrouwen in de toekomst” van het kabinet Rutte III heb gekeken. Dat is uiteraard een algemene tekst, die niet bedoeld is als veiligheidsstrategie. We mogen dit jaar wel van het kabinet een nieuwe veiligheidsstrategie en een nieuwe defensienota verwachten. Het regeerakkoord is interessant, omdat het de kaders aangeeft waarbinnen die andere stukken geschreven zullen worden. Het regeerakkoord behandelt het onderwerp vooral impliciet en dan overwegend vanuit een defensieve houding. Dat geldt overigens niet voor de passages over ontwikkelingssamenwerking en de bestrijding van de grondoorzaken van migratie. Daaruit spreekt het voornemen om ook vorm te geven aan de internationale omgeving en dus iets te doen in de zin van transformatieve resilience.

Anders van karakter zijn de passages waarin gesproken wordt van een “herkenbaar” Nederland. Daarin zijn “onze” taal, “onze” vlag, “ons” volkslied, “onze” herdenkingen en “onze” grondwet (vijf keer “ons”) tekenen van trots, vrijheden, rechten en plichten die horen bij Nederland, die we moeten onderhouden, delen en doorgeven aan elkaar en aan nieuwkomers. Het regeerakkoord benadrukt het belang van een sterke internationale inbedding. Nederland moet zich niet isoleren, maar een actieve en betrouwbare internationale partner zijn. Het gaat daarbij wel weer om “onze” manier van leven.⁴⁷ En onze waarden die vooral in de overlevering, in het verleden, gevonden worden.

Weerbaarheid wordt expliciet genoemd in het streven naar behoud van de rechtsstaat. Deze laatste vraagt alertheid en onderhoud om de vrijheid en veiligheid van burgers te kunnen blijven waarborgen. Weerbaarheid betekent hier meegaan met ontwikkelingen in de samenleving en in de technologie, modernisering van wetgeving en investeringen in de justitie keten. De teksten over het tegengaan van radicalisering zijn vooral defensief van karakter: voorkomen dat haatpredikers een podium wordt geboden, repressieve maatregelen die moeten voorkomen dat vanuit het buitenland in Nederland onwenselijke invloed kan worden gekocht en beperking van geldstromen vanuit onvrije landen, waarbij misbruik gemaakt wordt van onze vrijheden. De rechtsstaat moet weerbaarder worden gemaakt tegen radicale antidemocratische krachten, zegt het regeerakkoord. Verbodsbepalingen voor radicale organisaties die tot doel hebben om onze democratische rechtsstaat omver te werpen of af te schaffen, worden uitgebreid.⁴⁸

Conclusies

Mijnheer de Rector Magnificus, geachte leden van het KVMO-bestuur, zeer gewaardeerde dames en heren, mijn oratie is een verkenningmissie, waarin ik eerst een theoretisch kader heb neergezet op basis van het begrip weerbaarheid, of resilience. Ik heb drie typen weerbaarheid onderscheiden, namelijk (1) resilience as maintenance ofwel engineering resilience, (2) adaptive resilience en (3) transformatieve resilience ofwel resilience as renewal. Ik heb aan de hand van de NAVO-definitie ook laten zien dat afschrikking verondersteld wordt geloofwaardiger te zijn als we zelf geloven in de waarden die we willen verdedigen. Zeker als we in een situatie van oorlog onder de mensen verkeren, waarin het niet alleen over fysieke vormen van oorlogvoering gaat.

⁴⁷ Regeerakkoord 2017 “Vertrouwen in de toekomst”, 2, 19.

⁴⁸ Regeerakkoord 2017 “Vertrouwen in de toekomst”, 3 - 5.

Ik heb vervolgens tijdens mijn missie een viertal relevante beleidsdocumenten verkend: de slotverklaring van de NAVO Top van Warschau, de Global Strategy van de EU, de Amerikaanse National Security Strategy en het Nederlandse Regeerakkoord. Als wij de twee meest uiteenlopende vormen van weerbaarheid daarop loslaten, dan kunnen wij vaststellen dat weerbaarheid overwegend wordt uitgelegd als maintenance; het behoud en de bescherming van het bestaande. Weerbaarheid, dat zijn in de door mij bekeken beleidsstukken vooral technische voorzieningen om de samenleving en de defensie beter te beschermen, maatregelen om radicalisering tegen te gaan, het tegenspreken van gewelddadige narratives, monitoring en controle.

Het alternatief van transformatieve resilience wordt nauwelijks geprobeerd. Je zou kunnen wijzen op het belang dat in de Global Strategy van de Europese Unie, in de Amerikaanse National Security Strategy en in het Nederlandse regeerakkoord wordt gehecht aan richtinggevende waarden. In het Amerikaanse en het Nederlandse document kom ik vooral “onze” waarden of “American values” tegen, het Europese strategiestuk gaat sterker in op het grensoverschrijdende en universele karakter van de waarden.

Ik ben bang dat we in het Westen iets van onszelf verliezen, als we de universaliteit van democratie, mensenrechten, rechtsstaat, laten varen en daardoor minder weerbaar worden. Soms zijn het geen feiten die een beter zicht op de werkelijkheid verschaffen. Ook kan poëzie inzicht bieden waardoor de dingen in een helderder licht komen te staan. Ik moet denken aan de weerbaarheid van de mensen die het in de donkere jaren van de communistische dictatuur in Midden en Oost Europa volhielden. Pal na de Val van de Muur schreef de dissidente Oost Duitse dichter Wolf Biermann “Wir hatten es schon halb vergessen”.⁴⁹ Een stukje daaruit:

Nun atmen wir wieder, wir weinen und lachen
die faule Traurigkeit raus aus der Brust.
Mensch, wir sind stärker als Ratten und Drachen
– und hattens vergessen und immer gewußt.
Das Schlimmste war nicht an unsern Tyrannen -
Die rotgetauchte Tyrannei .
Das Schlimmste waren dabei wir selber
All unsre Feigheit und Kriecherei.

Und daß wir auch selber das Übel waren
Grad das ist die Chance und unser Glück .
Ihr seht: Es geht! wir holen uns nun auch selber
Die ewigen Menschenrechte zurück .

Dat gedicht sterkt mij om met een positieve noot te eindigen. Joseph Nye schreef ergens dat de soft power van een land voornamelijk rust op drie pijlers: een aantrekkelijke cultuur, politieke waarden die op een betrouwbare manier worden hooggehouden en een buitenlandse politiek die doortrokken is van moreel gezag. De uitdaging ligt hem in

⁴⁹ <http://www.zeit.de/1989/47/wir-hatten-es-wohl-schon-halb-vergessen>. Laatst geraadpleegd 2 januari 2018.

het zodanig combineren van deze middelen met economische en militaire hard power dat ze elkaar versterken.⁵⁰

Als we er zelf niet meer in geloven, kunnen we dan nog wel de morele kracht opbrengen om de lasten van onze eigen verdediging te dragen? Durven we militairen op pad te sturen als we er niet ten volle van overtuigd zijn dat zij hun leven inzetten voor de goede zaak? Begint weerbaarheid dan ook in het toepassen van waarden in het eigen beleid? Ik zou heel graag willen dat dat zo is en daar ligt dus een discours dat mij de moeite waard lijkt om verder te onderzoeken. Waar en in hoeverre kan weerbaarheid zodanig in het beleid vorm krijgen dat het niet alleen verdedigt wat verdedigd moet worden, maar ook kan leiden tot hervorming, verbetering, van de veiligheidscontext? Welke rol spelen waarden daarbij? Zijn die waarden universeel en wat is dan het bijzondere dat per land kan worden uitgewerkt? Hoe wordt de geloofwaardigheid van het buitenlands en veiligheidsbeleid daarmee versterkt? Welke rol spelen krijgsmachten daarin? Als het mij gegeven is, zijn dat thema's die ik de komende jaren in onderwijs en onderzoek graag verder zou willen uitwerken.

Dank

Of mij dat gaat lukken, kan ik niet alleen bepalen. Ik wil daarom allereerst de Universiteit Leiden, meer in het bijzonder de Faculteit Sociale Wetenschappen, en de Koninklijke Vereniging van Marineofficieren bedanken voor het vertrouwen dat zij mij hebben geschonken om de leerstoel Militair-maatschappelijke studies de komende jaren vorm te geven. Ik dank ook de Faculteit Militaire Wetenschappen van de Nederlandse Defensieacademie, die mij in de gelegenheid stelt om mijn functie in Breda te kunnen combineren met mijn rol in Leiden. Ik ben mijn collega's in Leiden en Breda erkentelijk voor de collegialiteit, kritische kameraadschap en zelfs vriendschap die het werken niet alleen nuttig, maar ook aangenaam maken.

Ik moet u ook zeggen dat ik het geweldig heb gevonden om uitgerekend hier in Leiden een aanstelling te hebben gekregen. De universiteit heeft mij een prachtige periode in mijn leven geschonken. Er was toen (ja, veertig jaar geleden) nog geen blended learning of powerpoint. De enige technische ondersteuning die de docent toen had waren een spreekgestoelte, pen en papier en verwarming. Jan Willem Schulte Nordholt of Willem den Boer waren hoogleraren die zo boeiend doceerden dat je ook zonder aantekeningen nog wekenlang wist waarover ze les hadden gegeven. Ik heb hen als voorbeeld aangehouden bij het voorbereiden van deze oratie. De leden van mijn jaarclub en bewoners van mijn huis hebben mij evenzeer gevormd tot wie ik nu ben. Studenten, zowel in Breda als in Leiden, zijn een bijzonder motiverende mensensoort. Ik dank hen en de collega's en – ja dat kan – vrienden in de politiek. Twee van hen zijn mij zeer dierbaar en noem ik in het bijzonder: Jos van Gennip en Ernst Hirsch Ballin.

Bovenaan het bouwwerk van dankbetuigingen staat mijn familie. Mijn moeder en vader, die in ieder geval in geschrifte hier aanwezig is. Mijn kinderen die ook heel veel last hebben van het feit dat ik doceren leuk vind. En mijn vrouw Margot; alles verdraagt ze, alles gelooft ze, alles hoopt ze, in alles volhardt ze. Zij is resiliënt en maakt mij weerbaar.

⁵⁰ Nye, Putin's Rules of Attraction.

Om goed te kunnen functioneren heb je de steun en de zorg nodig van vrienden, collega's, bondgenoten en dierbaren. Ubi caritas et amor, Deus ibi est.

En daarmee, mijnheer de Rector Magnificus, geachte leden van het KVMO-bestuur, dames en heren, heb ik gezegd.

Literatuur

Adger, W. Neil, Social and ecological resilience: are they related? *Progress in Human Geography* (24, 3 2000) 347 – 364.

<http://yv8jk4nc9g.scholar.serialssolutions.com.nlda.idm.oclc.org/?sid=google&auinit=WN&aulast=Adger&atitle=Social+and+ecological+resilience:+are+they+related%3F&id=doi:10.1191/030913200701540465&title=Progress+in+human+geography&volume=24&issue=3&date=2000&page=347&issn=0309-1325>. Laatst geraadpleegd 23 augustus 2016.

Amann, Melannie, en Pavel Lokshin, German Populists Forge Ties with Russia; Moscow's Fifth Column, *Der Spiegel Online* 27 April 2016.

<http://www.spiegel.de/international/germany/german-populists-forge-deeper-ties-with-russia-a-1089562.html>, Laatst geraadpleegd 23 oktober 2017.

Beck, Ulrich, Living in a World Risk Society; A Hobhouse Memorial Public Lecture given on Wednesday 15 February 2006 at the London School of Economics, *Economy and Society* (August 2006 No. 3) 329 – 345. DOI: 10.1080/03085140600844902.

Beleidsbrief Internationale Veiligheid; Turbulente Tijden in een Instabiele Omgeving. Den Haag, 14 november 2014,

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2014/11/14/beleidsbrief-internationale-veiligheid-turbulente-tijden-in-een-instabiele-omgeving>. Laatst geraadpleegd 9 november 2015.

Berzins, Janis, Russia's New Generation Warfare in Ukraine: Implications for Latvian Defense Policy, *Policy Paper No 2*, Center for Security and Strategic Research, National Defence Academy of Latvia, April 2014. <http://www.sldinfo.com/wp-content/uploads/2014/05/New-Generation-Warfare.pdf>. Laatst geraadpleegd 9 januari 2018.

Beunders, Henri. Het beste wapen? Schrijf het betere verhaal, *Magazine Nationale Veiligheid en Crisisbeheersing*, Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid Ed. (14^e jaargang 2016 nr. 5/6) 11 – 13. <https://www.universiteitleiden.nl/binaries/content/assets/governance-and-global-affairs/isga/magazine-nationale-veiligheid-en-crisisbeheersing-2016-5-6-interactief.pdf>. Laatst geraadpleegd 9 januari 2018.

Bidder, Benjamin and Philipp Witrock. Putin und die Populisten; Das rechte Netz des Kreml, *Spiegel Online* (24. November 2014). <http://www.spiegel.de/politik/ausland/afd-und-front-national-putin-umwirbt-europas-rechtspopulisten-a-1004746-druck.html>. Laatst geraadpleegd 19 december 2016.

Bidder, Benjamin. Populisten Netzwerk in Europa; Russlands Rechte Freunde, *Spiegel Online* (4. Februar 2016). <http://www.spiegel.de/politik/ausland/russland-wladimir-putins-rechtsextreme-freunde-in-europa-a-1075461-druck.html>. Laatst geraadpleegd 19 december 2016.

Biscop, Sven, "Analysing the EU Global Strategy on foreign and security policy", Jochen Rehrl (ed.), *Handbook on CSDP; The Common Security and Defence Policy of the European Union, Third Edition* (Vienna: Production of the Federal Ministry of Defence and Sports of the Republic of Austria 2017) 28 - 34. https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/handbook_on_csdp_-_3rd_edition_-_jochen_rehrl_federica_mogherini.pdf. Laatst geraadpleegd 9 januari 2018.

Bourbeau, Philippe, "Resiliencism and Security Studies; Initiating a dialogue", Thierry Balzacq (Ed.), *Contesting Security; Strategies and Logics* (London / New York: Routledge 2015) 173 – 188.

Bourbeau, Philippe, "Resilience, Security and World Politics", Eric Chandler and Jon Coaffee (Eds.), *The Routledge Handbook of International Resilience* (London / New York: Routledge 2017) 26 – 37.

Bourbeau, Philippe, en Juha A. Vuori (2015) Security, resilience and desecuritization: multidirectional moves and dynamics, *Critical Studies on Security* (Vol. 3, No. 3) 253-268, DOI: 10.1080/21624887.2015.1111095.

Brinkel, Theo, "The Resilient Mind-Set and Deterrence", Paul Ducheine en Frans Osinga (Eds.), *NL Arms 2017: Winning without Killing; The Strategic and Operational Utility of Non- Kinetic Capabilities in Crisis* (Amsterdam: Asser 2017) 19 – 38.

Brownstein, Ronald, Putin and the Populists, The roots of Russia's political appeal in Europe and the United States, *The Atlantic* (Jan 6, 2017)
<https://www.theatlantic.com/international/archive/2017/01/putin-trump-le-pen-hungary-france-populist-bannon/512303/>. Laatst geraadpleegd 23 oktober 2017.

Canetti, Daphna, Israel Waismel-Manor, Naor Cohen, en Carmit Rapaport, What Does National Resilience Mean in a Democracy? Evidence from the United States and Israel, *Armed Forces and Society* (2014 Vol. 40.3) 504 – 520. DOI: 10.1177/0095327X12466828.

Chandler, David, Resilience and human security: The post-interventionist paradigm, *Security Dialogue* (Volume 43 No. 3) 213 – 229. DOI: 10.1177/0967010612444151.

Coaffee, Jon, en David Murakami Wood, Security is Coming Home: Rethinking Scale and Constructing Resilience in the Global Urban Response to Terrorist Risk, *International Relations* (Vol. 20 Nr.4) 503 – 517. DOI: 10.1177/0047117806069416.

Coaffee, Jon, en Pete Fussey, 'The Politics of Security-Driven Resilience', Eric Chandler and Jon Coaffee, *The Routledge Handbook of International Resilience* (London / New York: Routledge 2017) 293 - 306.

Daalder, Ivo H., Responding to Russia's Resurgence; Not Quiet in the Eastern Front, *Foreign Affairs* (November/December 2017) 30 – 38.
<http://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/fora96&div=132&id=&page=>,
Laatst geraadpleegd 23 oktober 2017.

De wil van het volk? Erosie van de democratische rechtsstaat in Europa, uitg. Adviesraad Internationale Vraagstukken, Den Haag juni 2017. <https://aiv-advies.nl/download/7c4fad84-56e2-4a97-8e1c-46c0d8705cbb.pdf>. Laatst geraadpleegd 9 januari 2018.

Durodié Bill, Cultural influences on resilience and security, *Monitor*, September 2004,
<http://www.durodie.net/pdf/CulturalInfluences.pdf>. Laatst geraadpleegd 1 december 2015.

Durodié Bill, The Limitations of Risk Management; Dealing with Disasters and Building Social Resilience,
<http://www.durodie.net/pdf/LimitationsRisk%20ManagementinDealingwithDisaster.pdf>.
Laatst geraadpleegd 1 december 2015.

Evans, Brad, en Julian Reid, "Dangerously Exposed: The life and death of the resilient subject", Eric Chandler and Jon Coaffee (Eds.), *The Routledge Handbook of International Resilience* (London / New York: Routledge 2017) 331 – 341.

Fjølner, Christian, The Nation-State, National Security and Resilience in the Age of Globalisation, *Resilience* (2, no. 2) 114 – 129, DOI: 10.1080/21693293.2014.914771.

Frerks, Georg, “Help or Hindrance? The Contribution of the Resilience Approach to Risk Governance”, Urbano Fra.Paleo (ed.), *Risk Governance: The Articulation of Hazard, Politics and Ecology* (Dordrecht: Springer Netherlands 2015) 489-494.

Fukuyama, Francis. *The Great Disruption; Human Nature and the Reconstitution of Social Order*, New York NY 1999.

Furedi, Frank, The changing meaning of disaster, *Area* (Vol. 39 No. 4 2007) 482 – 489. http://sciencepolicy.colorado.edu/students/envs_4100/furedi_2007.pdf. Laatst geraadpleegd 15 augustus 2016.

Giegerich, Bastian, Hybrid Warfare and the Changing Character of Conflict, *Connections QJ* (15: 2016 No. 2) 65 – 72. <http://dx.doi.org/10.11610/Connections.15.2.05>. Laatst geraadpleegd 5 oktober 2016.

Heath-Kelly, Charlotte, “Resilience and Disaster Sites; The disastrous temporality of the ‘recovery-to-come’”, Eric Chandler and Jon Coaffee, *The Routledge Handbook of International Resilience* (London / New York: Routledge 2017) 307 – 317.

Joseph, Jonathan, Resilience as embedded neoliberalism; a governmentality approach, *Resilience* (1: 2013 No. 1) 38 – 52. DOI: 10.1080/21693232.2013.765741.

Keck, Markus, en Patrick Sakdapolrak, What is Social Resilience? Lessons Learned and Ways Forward, *Erdkunde* (Vol. 67 No. 1) 5-19. <https://www.erdkunde.uni-bonn.de/archive/2013-1/what-is-social-resilience-lessons-learned-and-ways-forward>. Laatst geraadpleegd 9 januari 2018.

Kitzen, Martijn, *The Course of Co-option; Co-option of local power-holders as a tool for obtaining control over the population in counterinsurgency campaigns in weblike societies*, Dissertatie Universiteit van Amsterdam, Breda: Multimedia NLDA 2016.

Lasonjarias, Guillaume and Jeffrey A. Larsen. “Introduction: A New Way of Warfare” Guillaume Lasonjarias and Jeffrey A. Larsen (Eds.), *NATO’s Response to Hybrid Threats*, Rome: NATO Defence College Forum Papers Series, 2015 (1 – 13). <http://www.ndc.nato.int/news/news.php?icode=886>. Laatst geraadpleegd 9 januari 2018.

Maas, John, “Hybrid threat and CSDP”, Jochen Rehr (ed.), *Handbook on CSDP; The Common Security and Defence Policy of the European Union*, Third Edition (Vienna: Production of the Federal Ministry of Defence and Sports of the Republic of Austria 2017) 125 - 130. https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/handbook_on_csdp_-_3rd_edition_-_jochen_rehr_federica_mogherini.pdf. Laatst geraadpleegd 9 januari 2018.

Major, Claudia, en Christian Mülling, A Hybrid Security Policy for Europe; Resilience, Deterrence, and Defense as Leitmotiv, Stiftung Wissenschaft und Politik (Ed.) *SWP Comments* (22, April 2015) <http://nbn-resolving.de:0168-ssoar-429171>, Laatst geraadpleegd 5 oktober 2016.

Martin-Breen, Patrick, en J. Marty Anderies, *Background Paper Resilience: A Literature Review*. Ed. The Bellagio Initiative; The Future of Philanthropy and Development in the Pursuit of Human Wellbeing. Draft November 2011. <https://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/bitstream/handle/123456789/3692/Bellagio-Rockefeller%20bp.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. Laatst geraadpleegd 9 januari 2018.

Munich Security Report 2017; Post-Truth, Post-West, Post-Order? Munich Security Conference (Ed.) Munich 2017. www.securityconference.de/en/discussion/munich-security-report. Laatst geraadpleegd 30 oktober 2017.

National Security Strategy of the United States of America, Washington, DC December 2017. <http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2017/12/2017.pdf>. Laatst geraadpleegd 19 december 2017.

Nationale Contraterrorismestrategie 2016 – 2020, Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (Ed.), Den Haag, juli 2016. https://www.nctv.nl/binaries/CT-strategie%202016-2020_tcm31-80007.pdf. Laatst geraadpleegd 9 januari 2018.

Niblett, Robin, Liberalism in Retreat; The Demise of a Dream, *Foreign Affairs* (January/February 2017) 17 – 24. <https://www.foreignaffairs.com/articles/2016-12-12/liberalism-retreat>. Laatst geraadpleegd 9 januari 2018.

Nicolini, Mario, en Jakub Janda, “In the Area or Out of Business:” Building Resilience to Hybrid Attacks, *The Polish Quarterly of International Affairs* (2016, No. 1) 77 – 87. https://www.pism.pl/publications/journals/The_Polish_Quarterly_of_International_Affairs/2016/1. Laatst geraadpleegd 9 januari 2018.

Nye, Joseph, Putin’s Rules of Attraction, *World Finance*, December 17, 2014. <https://www.worldfinance.com/home/putins-rules-of-attraction>. Laatst geraadpleegd 4 januari 2018.

Oliker, Olga, Putinism, Populism and the Defence of Liberal Democracy, *Survival* (Vol. 59, 2017 – Issue 1) 7 – 24. DOI: 10.1080/00396338.2017.1282669 Laatst geraadpleegd 30 oktober 2017.

Osinga, Frans. Hybrid Warfare en de uitdaging van de nieuwe geopolitieke realiteit, *Magazine Nationale Veiligheid en Crisisbeheersing*, Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid Ed. (14^e jaargang 2016 nr. 5/6) 16 – 21. https://www.nctv.nl/binaries/Magazine%20Nationale%20Veiligheid%20en%20Crisisbeheersing%202016%205%20interactief_tcm31-234692.pdf. Laatst geraadpleegd 9 januari 2018.

Putters, Kim. *Land tussen hoop en vrees: over het politiek en maatschappelijk vertrouwen van Nederlanders*; Drees-lezing, 17 november 2016. <http://www.willemdrees.nl/wp-content/uploads/2016/11/Willem-Dreeslezing-2016-door-Kim-Putters.pdf>. Laatst geraadpleegd 9 januari 2018.

Putnam, Robert. *Bowling Alone; The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon and Schuster Paperbacks 2000.

Regeerakkoord 2017 Vertrouwen in de toekomst, Den Haag 10 oktober 2017. <https://www.kabinetsformatie2017.nl/documenten/publicaties/2017/10/10/regeerakkoord-vertrouwen-in-de-toekomst>, laatst geraadpleegd 27 december 2017.

Rehrl, Jochen (ed.), *Handbook on CSDP; The Common Security and Defence Policy of the European Union, Third Edition*, Vienna: Production of the Federal Ministry of Defence and Sports of the Republic of Austria 2017. https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/handbook_on_csdp_-_3rd_edition_-_jochen_rehrl_federica_mogherini.pdf. Laatst geraadpleegd 9 januari 2018.

Ringsmose, Jens, en Sten Rynning, Now for the Hard Part: NATO’s Strategic Adaptation to Russia, *Survival* (June/July 2017, vol. 59 no. 3) 129 – 146. DOI: 10.1080/00396338.2017.1325603.

Rodin, Judith, *The Resilience Dividend; Managing Disruption, Avoiding Disaster, and Growing Stronger in an Unpredictable World*, London: Profile Books 2015.

Rood, Jan, Frans-Paul van der Putten, Minke Meijnders. *Een wereld zonder orde? Clingendael Monitor 2015*, Den Haag: Netherlands Institute of International Relations Clingendael 2015.

Schaub Jr., Martin Murphy en Frank G. Hoffman, Hybrid Maritime Warfare; Building Baltic Resilience, *Rusi Journal* (February/March 2017 Vol. 162 No. 1) 32 – 40. DOI: 10.1080/03071847.2017.1301631.

Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe; A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy, Brussels, June 2016, http://eeas.europa.eu/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf. Laatst geraadpleegd 7 juli 2016.

Shea, Jamie, *Resilience: a core element of collective defence*, <http://www.nato.int/docu/Review/2016/Also-in-2016/nato-defence-cyber-resilience/EN/index.htm>. Laatst geraadpleegd 12 juli 2017.

Si vis pacem para utique pacem; Individual Empowerment, Societal Resilience and the Armed Forces, HCSS StratMon 2016, Den Haag: The Hague Centre for Strategic Studies 2016. <https://hcss.nl/report/si-vis-pacem-utique-para-pacem-individual-empowerment-societal-resilience-and-armed-forces>. Laatst geraadpleegd 9 januari 2018.

Smith, Rupert, *The Utility of Force; The Art of War in the Modern World*, New York: Random House 2005.

Taylor, Kyle, Europeans favoring right-wing populist parties are more positive on Putin, Pew Research Center, 24 January 2017, <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/01/24/europeans-favoring-right-wing-populist-parties-are-more-positive-on-putin/>. Laatst geraadpleegd 23 oktober 2017.

Warsaw Summit Communiqué; Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Warsaw 8-9 July 2016, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm. Laatst geraadpleegd 4 januari 2018.

Werther, Guntram F.A., Resilience: Its Conceptual Links to Creating Society-Specific Forecasts about Emerging Change, *Armed Forces and Society* (2014, Vol. 40, Nr. 3) 428-451. DOI: 10.1177/0095327X13489973.

Weslau, Fredrik, Putin's friends in Europe, European Council on Foreign Relations (Ed.) (19 October 2016), http://www.ecfr.eu/article/commentary_putins_friends_in_europe7153. Laatst geraadpleegd 23 oktober 2017.